

УДК 159.923.33

DOI <https://doi.org/10.32782/cusu-psy-2024-3-6>

СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ ЕКОНОМІЧНОЇ СВІДОМОСТІ УКРАЇНЦІВ В УМОВАХ ВОЄННОГО СТАНУ

Мамчур Ірина Вікторівна,

кандидат психологічних наук, доцент,
доцент кафедри психології та соціальної роботи
Центральноукраїнського державного університету
імені Володимира Винниченка
ORCID ID: 0000-0001-6460-248X

Міненко Ольга Олександрівна,

кандидат психологічних наук, доцент,
доцент кафедри психології та соціальної роботи
Центральноукраїнського державного університету
імені Володимира Винниченка
ORCID ID: 0000-0002-8831-7146
Researcher ID: G-1115-2019

Мельничук Ірина Ярославівна,

кандидат психологічних наук, доцент,
доцент кафедри психології та соціальної роботи
Центральноукраїнського державного педагогічного університету
імені Володимира Винниченка
ORCID ID: 0000-0002-3545-2117

У статті систематизовано та проаналізовано дефініції поняття «економічна свідомість». На основі здійсненого аналізу найбільш доцільним та актуальним до мети дослідження є розуміння економічної свідомості як центральної категорії сучасної економічної психології, яка означає результати відображення суб'єктом тієї частини навколишньої дійсності, яка пов'язана з економікою, а також його свідомі дії та стани нею обумовлені. Визначено особливості суб'єктивної економічної свідомості в умовах невизначеності, зумовлених воєнним станом в Україні. Узагальнено основні класифікації та структурні компоненти економічної свідомості. Посилена увагу приділено суб'єктивним когнітивним, поведінковим, емоційним аспектам економічної свідомості. У статті актуалізується думка про те, що задоволення економічних потреб особистості відображає самооцінку індивіда, рівень задоволеності власним матеріальним добробутом, економічні потреби людини в життєвих благах і потенційні можливості для їх задоволення є рушійними силами економічної свідомості та економічної поведінки. Важливою теоретичною тезою є думка про те, що у кожної людини формується індивідуальна суб'єктивна перцепція соціально-економічної реальності, яка представлена рівнем знань, суджень, переконань, що визначає в подальшому її економічну, споживчу поведінку. Представлено та здійснено кількісний і якісний аналіз авторського опитувальника, який розкриває глибинні соціально-психологічні особливості економічної свідомості українців в умовах економічної невизначеності. Особливої наукової уваги заслуговують характерні тенденції в економічній свідомості громадян: підвищення рівня важливості заощадження, зміна набутих впродовж життя споживчих звичок, скептичне ставлення до соціально-економічних заходів уряду країни, зменшення попиту на купівлю нерухомого й рухомого майна в Україні, песимістичні настрої щодо майбутнього вітчизняної економіки. Автори дослідження дійшли висновку, що суб'єктивна економічна свідомість є динамічним феноменом, який відображає соціально-економічні реалії життя індивіда.

Ключові слова: економічна свідомість, суб'єктивне економічне благополуччя, когнітивний компонент економічної свідомості, поведінковий компонент економічної свідомості, емотивний компонент економічної свідомості.

Mamchur Iryna, Minenko Olha, Melnychuk Iryna. Socio-psychological features of economic consciousness of Ukrainians under martial law

The article systematizes and analyzes the definitions of the concept of “economic consciousness”. Based on the analysis, the most appropriate and relevant to the purpose of the study is to understand economic consciousness as a central category of modern economic psychology, which means the results of the subject's reflection of that part of the surrounding reality which is related to the economy, as well as his conscious actions and states caused by it. The features of subjective economic consciousness in the conditions of uncertainty caused by martial law in Ukraine are determined. The main classifications and structural components of economic psychology are generalized. Special attention is paid to the subjective cognitive, behavioral, and emotional aspects of economic consciousness. The article actualizes the idea that the satisfaction of economic needs of a person reflects the self-esteem of an individual, the level of satisfaction with his or her own material well-being, economic needs of a person for life's goods and potential opportunities for their satisfaction are the driving forces of economic consciousness and economic behavior. An important theoretical thesis is the idea that each person forms an individual subjective perception of socio-economic reality, which is represented by the level of knowledge, judgments, and beliefs that determine their economic and consumer behavior in the future. The author's questionnaire is presented and analyzed quantitatively and qualitatively, revealing the deep socio-psychological features of the economic consciousness of Ukrainians in the context of economic uncertainty. Particular scientific attention should be paid to the characteristic trends in the economic consciousness of citizens: an increase in the importance of savings, a change in lifelong consumer habits, a skeptical attitude towards the socio-economic measures of the government, a decrease in demand for the purchase of real and personal property in Ukraine, and pessimistic sentiments about the future of the domestic economy. The authors of the study concluded that subjective economic consciousness is a dynamic phenomenon that reflects the socio-economic realities of an individual's life.

Key words: *economic consciousness, subjective economic well-being, cognitive component of economic consciousness, behavioral component of economic consciousness, emotional component of economic consciousness.*

Вступ

Питання сутності та структурних елементів економічної свідомості у зарубіжних і вітчизняних дослідженнях розпочинаються з появою та розвитком економічної психології як науки. Аналіз розвитку центральної категорії економічної психології «економічна свідомість» дає змогу простежити загальну тенденцію, яка полягає в актуалізації уваги науковців до неї в часи швидких соціально-економічних трансформацій 90-х років ХХ століття та умов невизначеності, що посилюються з початком воєнного стану в Україні, починаючи з 2022 року. Феномену економічної свідомості приділяли увагу зарубіжні вчені М. Вебер, Е. Дюркгейм, Дж. Катона, Д. Канеман, С. Московічі, Г. Мюнстерберг, Дж. Нейман, Г. Саймон, Г. Тард, А. Сміт, П. Хейне та ін. Вітчизняні дослідники Г. Авер'янова, Т. Глушишин, Т. Говорун, Л. Карамушка, Р. Дембрицька, І. Зубіашвілі, В. Комаровська, В. Компанієць, Н. Лебедева, Г. Ложкін, О. Лозинський, В. Москаленко, І. Періг, Н. Побірченко, В. Подляшаник, А. Татарко та ін. розкривають зміст досліджуваного наукового поняття, основні структурні компоненти, корелюючи їх з соціально-економічними особливостями в умовах невизначеності [1–10].

Матеріали та метод

З метою розкриття відображення в економічній свідомості громадян України соціально-психологічних особливостей когнітивної, поведінкової, емоційної складових, зумовлених умовами невизначеності, варто звернутись до розуміння сутності поняття. Вітчизняні науковці Г. Ложкін, В. Спасенников, В. Комаровська вважають, що економічна свідомість – це одна з центральних категорій сучасної економічної психології, яка означає результати відображення суб'єктом тієї частини навколишньої дійсності, яка пов'язана з економікою, а також його свідомі дії та стани нею обумовлені [6]. А. Журавльова, А. Купрейченко розуміють під економічною свідомістю часткову форму індивідуальної чи групової свідомості, яка полягає у різноманітних формах знання індивідуального та групового суб'єкта про різні економічні об'єкти та його ставлення до цього знання [2]. Отже, для нашого дослідження важливими є наступні характеристики економічної свідомості:

– відображення економічного буття суспільства, тобто виробництва, організації й розподілу економічних благ;

– форма суспільної свідомості, у якій відображені економічні знання, теорії, оцінки соціально-економічної діяльності й суспільні потреби;

– сукупність економічних знань, ідей, поглядів суб'єктів господарювання, що безпосередньо відображають економічну дійсність і виражають своє відношення до різних явищ економічного життя суспільства в конкретний історичний момент часу.

Економічна свідомість не лише відображає економічні процеси, відносини та економічну діяльність, а й активно впливає на них, є найважливішим регулятором поведінки економічних суб'єктів. Необхідно відзначити, що економічне життя й економічна свідомість визначають єдину систему, де економічна свідомість виступає підсистемою, що управляє суспільними економічними відносинами [5].

Г. Ложкін, В. Комаровська основними характеристиками економічної свідомості вважають її здатність відображати економічні знання про навколишній світ за допомогою психічних пізнавальних процесів; вміти поділяти світ на «Я» і «не Я», тобто індивід відображає та усвідомлює не лише зовнішні економічні об'єкти, але й себе як суб'єкта економічної діяльності; вміти формулювати власні цілі економічної поведінки, передбачати, контролювати її перебіг і наслідки; ставитись (емоціювати) до навколишньої дійсності, переживати те, що є важливим та значущим [6].

Наукові праці Г. Ложкіна, В. Спасеннікова, В. Комаровської розкривають критерії та структуру економічної свідомості [6]:

1) за носієм економічної свідомості пропонують розрізнати індивідуальну, групову, масову;

2) за глибиною психічного відображення маємо побутову й теоретико-ідеологічну економічну свідомість;

3) за психологічною природою феномену: економічні емоції, економічна перцепція, економічні уявлення, фінансове мислення, вольові компоненти економічної діяльності;

4) за функціональними формами: економічні оцінки, переконання, знання.

Дослідник В. Хащенко виокремлює й пропонує розрізнати такі системоутворюючі компоненти економічної свідомості: економічну ідентифікацію, суб'єктивну шкалу економічного добробуту людини, економіко-психологічний статус індивіда, якість життя, економічне самопочуття, економічну біполяризацію та економічні цінності. Науковець стверджує, що ці явища відображають різні аспекти взаємодії людини з економічним макро- та мікросередовищем, що визначаються такими аспектами: майнові обставини, економічна поведінка, економічний контекст діяльності (продаж праці, отримання доходів і ін.), соціально-економічна ситуація в країні, характеристики людини як економічного суб'єкта, а також економічні характеристики інших людей [10].

Для нашого дослідження важливим компонентом економічної свідомості є суб'єктивне економічне благополуччя, оскільки розроблений опитувальник та його результати розкривають когнітивну, поведінкову, емоційну складові. Під суб'єктивним економічним благополуччям розуміють ставлення людини до себе, свого життя і, з точки зору, нормативних уявлень про зовнішнє і внутрішнє середовище, яке проявляється у переживанні задоволеності, щастя, позитивних емоцій. Суб'єктивне економічне благополуччя відображає ступінь задоволеності індивіда своїм матеріальним добробутом [7, с. 207].

Задоволенням економічних потреб особистості відображає самооцінку індивіда, рівень задоволеності власним матеріальним добробутом, економічні потреби людини в життєвих благах і потенційні можливості для їх задоволення є рушійними силами економічної свідомості та економічної поведінки. На думку Н. Полякової, прояви економічних потреб регулюються соціальним походженням індивіда, його ідентифікацією з певним соціальним прошарком, що визначає закріплення у свідомості відповідних цінностей, норм і санкцій [3, с. 25].

Отже, економічні потреби визначають подальшу активність людини в економічній сфері відповідно до індивідуально-типологічних характеристик, суб'єктивної оцінки економічних макро-, мезо-, мікро- реалій та власних можливостей в цих процесах. У кожній окремої особистості формується суб'єктивна перцепція економічної реальності, що обумовлена комплексом знань, оцінок і переконань щодо фінансових стосунків [5]. Це сприйняття також визначається актуальним рівнем економічних знань та когнітивної культури конкретної людини. За умови відсутності науково обґрунтованих економічних знань, особистість у власній діяльності керується побутовими уявленнями, так званим «здоровим глуздом» щодо економічної дійсності.

Таким чином, можна стверджувати, що економічна свідомість може формуватись і розвиватись як емпіричним шляхом (на основі власного досвіду та повсякденних уявлень), так і завдяки науковому пізнанню, шляхом системного, обґрунтованого вивчення економічних феноменів.

Зважаючи на вище викладені дефініції розуміння досліджуваного феномену, його змісту та структурних компонентів, нами було розроблено авторський опитувальник «Особливості економічної свідомості українців в умовах воєнного стану» (І. Мамчур, А. Зубенко, О. Міненко, І. Мельничук).

Результати

Економічна свідомість українців в умовах невизначеності, зумовлених воєнним станом змінюється під впливом складних соціально-економічних факторів, таких як інфляція, зниження доходів, зростання вартості життя та суб'єктивна невизначеність щодо майбутнього. Проведене дослідження на основі авторського опитувальника дає можливість здійснити детальний кількісний та якісний аналіз особливостей економічної свідомості українців.

У дослідженні взяли участь 61 респондент віком від 18 до 65 років (18–29 років – 19 осіб (31%); 30–39 років – 8 осіб (13%); 40–49 років – 18 осіб (30%); 50–59 років – 12 осіб (20%); 60 і більше років – 4 особи (6%). Серед досліджуваних переважає жіноча вибірка 87%, що може впливати на особливості їхнього економічного мислення, поведінкові пріоритети у витратах та емоційне ставлення до заощаджень. 97% респондентів проживають в центральній частині України, що відображає регіональну специфіку економічних умов та свідомості в умовах війни. За соціальним статусом маємо найманих працівників та службовців – 31 особа (51%), безробітних 14 осіб (23%), студентів – 4 особи (7%), приватних підприємців – 2 особи (3%), пенсіонерів – 4 особи (7%).

Основна частина респондентів є найманими працівниками, що свідчить про важливість стабільності доходів та економічної підтримки під час війни. Водночас значна кількість безробітних (23%) відображає серйозний вплив війни на ринок праці.

На запитання визначення суб'єктивної оцінки економічної ситуації в країні маємо наступні результати:

- дуже негативно – 10 осіб (16%);
- негативно – 37 осіб (61%);
- позитивно або нейтрально оцінюють економічну ситуацію лише 14 осіб (23%).

Більшість респондентів негативно оцінюють поточну економічну ситуацію, що свідчить про загальну невпевненість у стабільності та розвитку економіки під час війни.

З'ясовуючи зміну оцінки доходів з початком воєнного стану, маємо наступні відповіді:

- доходи значно знизилися – 18 осіб (30%);
- знизилися – 25 осіб (41%);
- доходи не змінилися – 16 осіб (26%).

Отже, 71% респондентів зазначили зниження своїх доходів, що вказує на збільшення масштабів фінансової нестабільності.

Аналізуючи опитаних щодо їхніх витрат на базові потреби:

- значно зросли – 32 особи (52%);
- зросли – 19 осіб (31%).

Значне зростання витрат на базові потреби (83% респондентів) є наслідком інфляції та інших економічних факторів під час воєнного стану.

На запитання: чи залишилися незмінними ваші споживчі звички, більшість респондентів відповіли, що змушені були змінити споживчі звички, обираючи менше товарів (13 осіб, 21%) або купуючи лише необхідне (35 осіб, 57%). Це відображає тенденцію до скорочення витрат і більш обережне ставлення до покупок в умовах невизначеності.

Щодо можливостей заощаджувати в умовах економічної невизначеності, 21 особа (34%) не можуть заощаджувати, ще 13 осіб (21%) не мають заощаджень взагалі. Лише 5 респондентів з 61, що становить 8% мають змогу активно заощаджувати, що вказує на серйозний брак можливостей для накопичення коштів у значній частини населення.

Таким чином, результати дослідження показують, що збройний конфлікт в Україні спричинив масове зниження доходів і витрат на базові потреби населення. Це свідчить про зростання економічної обережності українців. Більшість респондентів висловлюють негативне ставлення до економічної ситуації (77% оцінюють її як негативну), що вказує на невпевненість у завтрашньому дні. Зазначений факт розкриває наступні особливості суб'єктивного сприйняття соціально-економічної реальності сьогодення представлені в економічній свідомості:

Підвищення важливості заощаджень. В умовах війни значна частина респондентів намагається економити або використовує заощадження, водночас більшість не можуть заощаджувати. Це свідчить про посилення залежності від поточних доходів і скорочення можливостей накопичення ресурсів.

Зміна споживчих звичок. 57% респондентів змінили свої споживчі звички, зосереджуючи витрати лише на необхідних речах. Це свідчить про підвищену обережність у витратах, а також прагнення адаптуватися до умов соціально-економічної невизначеності, що підкреслює перехід до більш економного споживання.

Скептицизм щодо урядових економічних рішень. Лише 1 респондент (2%) вважає, що уряд робить достатньо для стабілізації економіки, що вказує на загальний скептицизм до дій уряду. Довіра до банківської системи також обмежена: лише 16% респондентів повністю довіряють банкам, що свідчить про загальну економічну невпевненість.

Майбутні економічні плани. Лише 3 респонденти (5%) планують великі покупки під час війни, що підкреслює обережність у витратах і відсутність впевненості в економічній стабільності. Однак після завершення війни частина респондентів планує зробити великі покупки (15 осіб, 25%), що вказує на очікування певної соціально-економічної стабілізації у майбутньому.

Песимізм щодо майбутнього вітчизняної економіки. Більшість респондентів (28 осіб, 46%) не можуть спрогнозувати майбутнє економіки України після завершення збройного конфлікту, що свідчить про загальну невпевненість у благополуччі. Лише 11 осіб (18%) мають оптимістичний погляд, тоді як 14 осіб (23%) вважають, що економічна ситуація лише погіршиться.

Висновки

Таким чином, розкривши поняття економічної свідомості, її зміст та структурні компоненти, розуміємо, що досліджувана категорія не є статичною, а здатна відображати динамічні тенденції соціально-економічних реалій життя на рівні індивідуального сприйняття, пізнавальних процесів, поведінкової та емоційної складової.

Дослідження економічної свідомості українців у невизначених соціально-економічних умовах, зумовлених воєнним станом дало можливість зрозуміти глибинні суб'єктивні психологічні процеси відображення дійсності під час збройного конфлікту, які характеризуються загальним песимізмом, скептицизмом до державних соціально-економічних рішень, зміною спожив-

чих звичок і витрат, а також значною залежністю від поточних доходів через неможливість заощаджувати.

Література:

1. Авер'янова Г. М. Особливості соціалізації молоді в умовах трансформації суспільства : монографія. Київ: ППП, 2005. 307 с.
2. Глушишин Т.В. Економічна свідомість як предмет психологічних досліджень. *Актуальні задачі сучасних технологій: 2017 рік*: матеріали Міжнар. наук.-технічн. конф., 16-17 лист. 2017 р. Тернопіль: ТНТУ, 2017. С. 210–211.
3. Говорун Т. В., Дембицька Р. М., Зубіашвілі І. К. Соціальнопсихологічні проблеми становлення суб'єкта економічної соціалізації: монографія. Кіровоград: Імекс-ЛТД, 2012. 205 с.
4. Карамушка Л. М. Психолого-організаційні детермінанти забезпечення психологічного здоров'я персоналу освітніх організацій в умовах соціальної напруженості: монографія. Київ – Львів: Видавець Вікторія Кундельська, 2021. 278 с.
5. Лебедева Н. М., Татарко А. Н. Цінності культури та моделі економічної поведінки: навч. посіб. Київ, 2011. 389 с.
6. Ложкін Г. В., Комаровська В. Л. Економічна свідомість особистості як психологічний феномен. *Практична психологія та соціальна робота*. 2007. № 9. С. 6–12.
7. Міненко О. О., Мамчур І. В. Дивергентне мислення як складова особистісно-професійних якостей управлінського консультанта *Вчені записки ТНУ імені В.І. Вернадського. Сер. Психологія*. 2023. № 4, т. 34 (73). С. 26–32.
8. Подляшаник В. В. Економічна свідомість особистості: методологічні обрії аналізу проблеми. *Проблеми сучасної психології*. 2013. №2. С. 521–530.
9. Полякова Н.В. Економічна поведінка. Соціальна психологія: навч. посіб. Харків, 2005. 236 с.
10. Хащенко В. А. Суб'єктивне економічне благополуччя та його виміри: побудова опитувальника та його валідація. *Експериментальна психологія*. 2016. № 4 (1). С. 106–127.